

ANA TÜRKÇE UZUN ÜNLÜLERİN KIPÇAK DİLLERİNDEKİ KİMİ İZLERİNE DAİR¹

Süer EKER*

ON SOME TRACES OF PROTO TURKIC PRIMARY LONG VOWELS IN KIPCHAK LANGUAGES¹

Öz

Bilindiği gibi, Türkolojinin temel tartışma konularından biri de tarihi ve modern Türk dillerindeki aslî uzun ünlülerin varlığı sorunudur.

Bu çalışmanın amacı tarihi-karşılaştırmalı yöntemle Ana Türkçe asli uzun ünlülerin tarihi ve modern Kıpçak dillerindeki izlerini araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ana Türkçe, uzun ünlüler, Ana Kıpçakça, Kıpçak dilleri

Abstract

As it's known one the main 'discussion topics' of Turkology is the existence of the primary long vowels in historical and modern Turkic languages.

The objective of this article is to discover the traces of Proto Turkic primary long vowels in historical and modern Kipchak languages through a historical-comparative method.

Keywords: Proto-Turkic, long vowels, Proto-Kipchak, Kipchak languages

I. Giriş

1. Türk dili araştırmalarında ünlülerle ilgili sorunların çözümünde bugüne değin önemli ilerlemeler kaydedilmekle birlikte, bazı temel

---

¹ "Süer Eker, (2005). Some Traces of Proto Turkic Primary Long Vowels in Kipchak Sources, IACD International Journal of Central Asian Studies, Institute of Asian Culture and Development, 10-1, Seoul, 55-80." künyeli makalenin Türkçe sürümüdür. Son okumayı ve kontrolleri yapan Arş. Gör. Melike Üzümlü'ye ve Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk'a teşekkür ederim.

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, suereker@yahoo.com

sorunlarda henüz, kapsamlı ve bilim adamlarının tamamınca kabul edilen çözümlerin ortaya konulduğunu söylemek zordur. Örneğin, Türkçede ünlü fonemlerin nitelik ve nicelik bakımından hangi ölçütlere göre sınıflandırılması gerektiği veya bunların sayısı gibi konularda ortak bir yargı bulunmamaktadır.² Ünlü sayılarının belirlenmesinin yanında, Türk dili tarihi ile ilgili diğer pek çok karanlık noktanın aydınlığa kavuşturulmasında ünlülerin nicelik ve nitelik bakımından incelenmesi de büyük önem taşımıştır.

2. Otto Böhtlingk tarafından 1851 yılında Yakutça aracılığıyla varlığı belgelenen³ ve Ana Türkçe döneminin çok önemli bir sesçil özelliği olan aslî uzun ünlüler Türkolojide geniş bir çevre tarafından, doğruluğu kanıtlanmış bilimsel bir gerçek olarak değerlendirilmektedir.⁴ Uzun ünlülerle ilgili olarak Radloff, Foy,⁵ Grønbech,⁶ Németh, Räsänen,⁷ Ligeti,⁸ Pritsak, Tuna,⁹ Korkmaz,¹⁰ Tekin,¹¹ Doerfer vd. bilimadamlarının malzeme tespiti, aslî uzun ünlülerin kaynağı vb. konularda çok değerli araştırma ve çalışmalar ortaya koymuşlardır. Aslî uzun ünlüler ilk defa, Tekin tarafından tarihî ve modern kaynaklardaki malzemeler

---

² Türkçenin ünlü sayısının 8, 9; 16, 18; 50, 60 gibi sayılardan oluştuğu konusunda çeşitli düşünceler vardır. Örneğin G. Doerfer, DLT, Tkm., Yak. gibi tarihî ve modern kaynaklardaki ünlü uzunluklarını karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra Ana Türkçede 2 (kısa, uzun) değil 3, (aslî uzun, yarı uzun/kısa diftong ve kısa) ünlü niceliklerinin bulunduğunu ileri sürmüştür (*Khalaj Materials*, Bloomington 1971, s. 183-267).

³ Otto Böhtlingk, *Über die sprache der Jakuten*, The Hague (1851) 1964.

⁴ Talat Tekin, 'Yazı Yazmak Günah İşlemek Değildir', *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara 1994.

⁵ Karl Foy, 'Türkische Vokalstudien', *MSOS III*, Vestas, St. 180-216, 1900.

⁶ Vilhelm Grønbech, 'Die langen Vokale der Wurzelsilbe', *Forstudier til tyrkisk Iydhistorie*, IV, 2, 229-240, Kopenhagen 1902.

⁷ Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949.

⁸ L. Ligeti, 'Türkçede Uzun Vokaller', *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 82-94 (Çev. T. Gökbilgin), (1938) 1942.

⁹ Osman Nedim Tuna, 'Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller', *TDAY*, s. 213-283, 1960.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, 'Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Vokal Uzunlukları Hakkında', *TDAY*, s. 197-203, 1953.

Zeynep Korkmaz, 'Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal) Uzunlukları Hakkında', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara 1995.

¹¹ Talat Tekin, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara 1975.

Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995.

çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ve bir arada ele alınmıştır. Bu çalışmalarda Kıpçakçadaki ünlü uzunluklarıyla ilgili dağınık ve az sayıdaki malzemeye de yer verilmiştir.

3. Bilindiği gibi, Ana Türkçe uzun ünlüler modern Türk yazı dillerinden Yakutça, Türkmençe ve Halaççada sistemli olarak korunmuş, Özbekistan'ın Harezmi bölgesindeki Oğuzca, Çuvaşça, Kırgızca, Gagauzca, Türkiye Türkçesi vb. yazı dili ve lehçelerde az sayıda sözcükte korunmuştur. Ana Türkçenin uzun ünlüleri sonraki dönemlerde kısalarak, kısa ünlülerle bir ve aynı olmuş; ancak pek çok kaynaktan, bugüne değin uzanabilen çeşitli seslik izler bırakmıştır.

3.1. Ana Türkçe dönemindeki ünlülerin niceliğindeki değişme yani uzun ünlülerin kısalması *öndamaksillaşma*, *ünlü türemesi*, *ünlü ikizleşmesi*, *ötümlüleşme*, *ünsüz türemesi*, *ünsüz ikizleşmesi* gibi ses olaylarını ortaya çıkarmıştır.¹² Uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan ses olayları *nicelik uyumunun* sonucu, bir başka ifade ile *dengeleme* olarak değerlendirilebilir (Tuna 1960: 276). Uzun ünlülerin kısalmasıyla meydana gelen ses olaylarının görüldüğü kelimelerde, aynı ses olayına yol açabilecek başka seslik etkenlerin bulunması durumunda, ses olaylarının asıl sebebini kesin biçimde belirlemek zorlaşmaktadır.

4. Aslı uzun ünlüler tarihî Kıpçak kaynaklarında çok az sayıda örnekte korunmuş, az sayıda örnekte de seslik izler bırakmıştır.¹³ Modern

---

¹² Bunlar arasında Tuvacada bazı örneklerde gırtlaksillaşan ünlülerin (laryngeal) Yakutçada ve Türkmencede kısa ünlülere, normal ünlülere ise uzun ünlülere karşılık gelmesi gibi ilgi çekici başka seslik izler de vardır.

¹³ Bilindiği gibi, uzun ünlüler Köktürkçe, Uygurca ve Karahanlıca dönemlerinden bu yana imlâ yoluyla gösterilmektedir. Arap alfabesiyle yazılan, başta Divanü Lugâti't-Türk olmak üzere, çeşitli kaynaklardaki ünlü uzunlukları 'huruf-u med *elif*, *vav* ve *ye* ile gösterilmiştir. Tarihî Kıpçakça metinlerden Hou. ve Tuh.de de aynı şekilde uzun ünlülerin gösteriminde huruf-u med kullanılmıştır. Örneğin söz başındaki uzun a genellikle *çift elif* ile; Ana Türkçe kısa olan /a/ ise tek *elif* ile gösterilmiştir. Latin alfabesiyle yazılan Codex Cumanicus'ta da benzer yazım teknikleri kullanılmıştır. Ancak Hou. ve Tuh.nin imlâ sistemlerinde kısa ünlülerin de *elif* ve *vav* ile gösterilebilmesi, uzunlukların saptanmasında, bu yapıtların tek başlarına güvenilir kaynaklar olamayacağını göstermektedir. Ana kimi sözcüklerdeki aslı uzun ünlüler CC'de çift ünlü (Tekin 1975: 174-175), DLT ve Tuh.de uzatma harfleri ile gösterilmiştir: Ana Türkçe *hāy* 'ay' > CC *āy* (~ *ay*) [*ay//aay*], Tuh. *āy ay*. (krş. Tkm., DLT *āy ay*., Hlç. *hā^{ay}* ay.).

Ana Türkçe *tōtak* örneğindeki uzun ünlü, CC'da çift ünlü ile, diğer kaynaklarda ise *vav* ile gösterilmiştir: **tōdak* (~ *todak*) 'dudak' (krş. Tkm. *dōdak* ay.; Hou.

kaynaklardaki seslik izler, tarihî kaynaklardaki uzun ünlüler göz önüne alındığında uzun ünlülerin, kuramsal Ana Kıpçak dilinde, sistemli olmasa da, korunduğu ileri sürülebilir.

4.1. Modern Kıpçak yazı dillerinde korunmuş aslı uzun ünlü bulunmamasına karşılık, tarihî kaynaklar aracılığıyla da izlenebilen, azımsanmayacak sayıda uzun ünlü bakıyesi bulunmaktadır. Uzun ünlüden sonraki ünsüzün değişmesi ya da değişmemesi anlam farklılıklarını ortaya çıkarabilir. Örneğin, Kar. T. diyalektinde *oçax* ‘ocak’; *odjak* [ocak] ise ‘birlik, organizasyon’ (krş. Hlç. *hu’çak*) anlamı kazanmıştır. Aynı şekilde AK *yemiş* sözcüğünde Krç. Blk.da farklı fonetik gelişmeler, anlamda da farklılaşmaya yol açmıştır. Buna göre, kısa ünlülü biçimde yani *cemiş* sözcüğünde ‘meyve, yemiş’ anlamı korunurken diftonglu *ceymiş* biçimi ‘yiyecek, yem’ anlamı kazanmıştır. Bu, bir bakıma, uzun ünlülerin etkisiyle ortaya çıkan ve beklenenin dışındaki gelişimin farklı bir anlam kazanarak işlevselleşmesi olarak değerlendirilebilir.¹⁴

4.2. AT ve AK uzun ünlülerin kısılmasıyla ortaya çıkan seslik izler, bazen Kıpçak dillerinin bir bölümünde, bazen de yalnız bir dilde kalmış olabilir. Örneğin, AT *yök* ‘yok’ sözcüğündeki uzun /o/ ünlüsünün modern Kıpçak dillerinde kısılmasına ve son sesin korunmasına karşılık TT’deki söyleyişe benzer biçimde Kar. H ve Kar. T’de *yo* ‘yo(k), yok; hayır’ biçimine geliştiği görülmektedir. Bu, AT ve AK uzun ünlünün söz sonundaki /k/ fonemini ötümlüleştirmesi/sızıcılaştırması hatta yarı ünlü durumuna getirmesinin sonucu olmalıdır. Yarı ünlü düşerken, kendisinden önceki ünlüde söyleyişte telâfi uzunluğu (*yō*) yaratmıştır. Modern Kıpçak yazı dillerinde buna benzer çok sayıda dağınık örnek bulunmaktadır.

Karaimcenin Kırım diyalektinde bir örnekte (*yā* ‘yay’) uzun /a/ aslı olabilir.¹⁵ Diğer bir açıklamayla *yaya* örneğinden büzülmeye *yā’ya*

---

dōdak ay., Tuh. *tōdag* ay.). Ancak bu sözcük Kıpçakça söz varlığı içinde yerini *erin* sözcüğüne bırakmıştır. Bu durumda, CC’deki *tōdak* (~ *totak*) örneğinin Türk diyalektleri arasındaki iç ödünçlemenin bir sonucu olduğu veya bu sözcüğün Kıpçak dillerinde unutulduğu kabul edilebilir.

¹⁴ Bu işlevselleşmeye TT *yaşar-* ~ *yeşer-*, *bıçkı* ~ *biçki*; Az. *neçe* ~ *neçe* vb. kısa veya uzun ünlülerle çok sayıda örnek verilebilir.

¹⁵ AT *yā* ‘yay’ >> CC *yā* (~ *ya*) [*yaa/ya*] (krş. Tkm. *yāy* ay., Kkp. *Cay* ay., Nog. *Yay* ay.; Kar. H. *yaya* ay.; Tat. *cāyā* ay.; Bşk. *yāyā* ay.; Kmk., Krç. Blk. *caya* ay.; Kar. T. *yaya* (~ *yay*) ay.; DLT, Hou., *yāy* ay.; ancak Tuh. *ya*; Erm. K. *yay*.) AT *yā(y)* örneğinde uzun ünlü CC’de korunmuş; ancak diğer kaynaklarda kısılırken söz sonunda /y/ türemiştir.

gelişebilir. Karaim diyalektindeki AK uzun *a*'nın diğer bir seslik izi de, kelimenin Tatarca ve Başkurtçada öndamaksıllaşmasıdır. Ancak, Tatarca ve Başkurtçada söz başında bulunan /y/ (> /c/) den sonra gelen art ünlülerin öndamaksıllaşması da yaygın bir fonetik özelliktir.

4.3. Pritsak tarafından Balkarcada korunduğu bildirilen 10 kelimedeki aslî uzun ünlü ile ilgili olarak modern Karaçay-Balkar yazı dilinde herhangi bir kayıt yoktur.¹⁶

II. Modern Kıpçakçada Uzun Ünlülerin Seslik İzleri

AT ve AK aslî uzun ünlülerin kısalmasıyla sözcüklerde bu kısaltmaları telafi eden çok sayıda faklı ses olayları ortaya çıkmıştır. Aşağıda uzun ünlülerin kısalırken yol açtığı izler ele alınacaktır.

1. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Ses olaylarının nedenleri *ünlülerin birbirini nitelik bakımından etkilemesi*, *ünsüzlerin ünlü niteliğini değiştirmesi* ve *ünlü niceliğindeki değişikliklerin ünlülere veya ünsüzlere etkisi* vb. biçiminde sıralanabilir. Uzun ünlülerle ilgili araştırmalar ilk hece üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun en önemli sebebi, ünlülerle ilgili ses olaylarında kök hece dışındaki ünlülerin, Türkçenin ünlü uyumları yasası gereğince, kök heceye tâbi olmasıdır. Öte yandan diğer hecelerdeki uzunluklar sayıca çok daha az, ancak daha karmaşık bir sorun niteliğindedir.

1.1. Öndamaksıllaşma

Modern dillerde, komşu ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkan çok sayıda öndamaksıllaşma örneği vardır. AT ve AK uzun ünlülü bazı sözcüklerin, modern dillerde ön ünlülerle görülmesi, kısmen *öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisi* ile de açıklanabilir. Bazen ünlü birleşmeleri veya büzülme sonucu meydana gelen ikincil uzunluklar da kısalırken Nog. *âkel-* 'alıp getirmek'; *bâtir* 'kahraman, genç' örneklerinde olduğu gibi öndamaksıllaşabilmektedir. Uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan bazı öndamaksıllaşma örnekleri şu şekildedir:

---

¹⁶Omeljan Pritsak, 'Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen', *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958.

1.1.1. /ā/ >> /ü/

AT /ā/, AK'da ve Kıpçak dillerinde kısılmasına karşılık özellikle Tat. ve Bşk.da öndamaksıllaşarak bazı seslik izler bırakmıştır. Ancak bu seslik izlerin uzun ünlülerin etkisiyle ortaya çıktığını ileri sürme konusunda ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Çünkü ünlüsü kısa olan Tat. *çäç* 'saç', *çäç-* 'saçmak; ekmek...', Bşk. *säs* ay. *säs-* ay. sözcüklerindeki ünlüler /ç/ etkisiyle öndamaksıllaşmıştır. Buna benzer nitelikte çok sayıda öndamaksıllaşma örneği bulunmaktadır. Ancak /ç, ş, y/ ünsüzlerinin bulunmadığı Tat. *äz* (~ *az*) 'az', Bşk. *äz* (~ *az*) ay. (krş. DLT, Tkm. *az* ay.) vb. örnekleri, uzun ünlülerle açıklanabilir.

Modern Kıpçak yazı dillerindeki belli başlı /ā/ >> /ä/ örnekleri şu şekildedir:

1.1.1.1. *az >> Tat. *äz* (~ *az*) 'az', Bşk. *äz* (~ *az*) ay. (krş. DLT, Tkm. *az* ay.)

1.1.1.2. Mo. > *äka >> Kzk., Kkp. *äke*¹⁷ 'baba' (Krç.Blk. *akka* 'dede'; Tkm. *akka* ay.).

1.1.1.3. ? > **äkirañla-* > Kzk. *äkireñde-* (~ *akırañda-*) 'bağürmak, yüksek sesle konuşmak'; ancak Kkp. *akırañla-* ay.

1.1.1.4. **alda-* > **yalda-* > Kar. T. *yelda-* 'aldatmak' (krş. Tkm. *alda-* ay., Tuh. *yalda-* ay.).¹⁸

1.1.1.5. *hāra >> ? Kzk. *äredik* 'arada sırada, seyrek, nadir' (krş. Tkm., Yak. *āra* 'ara' ay., Hlç. *hā^ara* ay.). Kzk. *äredik* sözcüğünün AT *ār-* (Tekin 1975: 250) ile ilişkili olması gerekiyor. DLT'de bu gövdeden türeyen *ārala-* ~ *ārīla-* sözcüklerinde uzunluklar gösterilmiştir.

1.1.1.6. *arig >> Nog. *ärüw* 'güzel, hoş; temiz...', (krş. Krç. Blk. *ariw* ay., CC *arri* (~ *ari* ~ *arow*) ay.; Hou., Tuh. *aru* ay.; Erm. K. *ari* 'aziz').

CC'deki ünsüz ikizleşmesi ve Krç. Blk. ve Erm.K. ikinci hecedeki öndamaksıllaşma ünlü uzunluğuyla ilgili olabilir.

1.1.1.7. *āgla ? >> Nog. *äwle* (~ *awla*) 'hayvanların konulduğu etrafi çevrili yer' (krş. Tkm. *āgıl* ay.)

¹⁷ Kazakça ve Karakalpakça şekiller, AK uzun ünlünün etkisiyle /k/ foneminin ikizleştiğini veya bir başka gelişimle öndamaksıllaştığına işaret etmektedir. Bu dillerde *äke*'nin, *ata-ke* > *ateke > *äke* şeklinde bir gelişimle yani gerileyici ünlü benzeşmesiyle öndamaksıllaştığı düşünülebilir (Sevortyan 1974: 122).

¹⁸ Bu örnekteki öndamaksıllaşma, aslı uzun ünlü kısılrken türeyen /y/nin etkisiyle ortaya çıkmış olabilir.

1.1.1.8. *bār-ı >> Kzk., Kkp., Nog. *bāri* ‘hepsi, tamamı’; ancak Kkp. *barı(-cogu)* ay. (krş. Tkm., Yak. *bār* ‘var’, Hlç *ba^ar* ay.)

*hāri (~ *hāra) >> Kkp. *hārre* ‘arı’; ancak Kzk. *ara* ay. (krş. Gag. *āri* ay., Hlç. *hā^ari* ; ancak Tkm. *arı* ay.)

*kāri >> Kzk. *kāri* ‘yaşlı, ihtiyar’; ancak Kkp. *karrı* ~ *garrı* ay. (krş. Tkm. *garrı* ay., Tat. *kariy* ~ (*kart*) ay.). Aslı uzun ünlü Kkp.’de ikizleşme ve Tat.’da ikinci hecede ünsüz türemesine yol açmıştır.

*sāriğ >> Kzk. *sāri* (~ *sāre*) ‘tan yeri ağarma vakti’; ancak Kar. H., Kar. T. *saruw* ay.; Kar. K. *sarow* ay.

*sāriğ-lik >> *sāri-lik > Nog. *sārik* ‘sarılık hastalığı’, Kmk. *sarilik* ay. *sārik şeklinde bir proto tip tasarlamak yerine Nog. *sārik*’in Kmk. *sarilik* gibi bir ara biçimden, gerileyici benzeşme ile ya da tam tersine *sāri gibi bir biçimden ilerleyici benzeşmeyle geliştiği düşünülebilir. Kmk. *sarilik* sözcüğündeki öndamaksillaşmanın nedeni AT *sāriğ* biçimi olmalıdır. Aslı uzun ünlüler bazen ilk hece dışındaki hecelerin ünlülerini de etkileyebilmektedir.¹⁹

*tātıglıg >> Kzk. *tātti* ‘tatlı’, Nog. *tātli* ay. (krş. Tkm. *dādım* ‘tadım’)

Aslı ünlü bulunan sözcükte /y/ > (/c/, /j/, /ç/, /ş/) ünsüzünün bulunması durumunda öndamaksillaşmanın aslı uzun ünlü etkisiyle ortaya çıktığını ileri sürmek güçleşmektedir.

Bu tür bazı örnekler de şu şekildedir:

*yāyin >> Kzk. *jāyin* (~ *jayın*) (KTTS: 225) ‘yayın (balığı)’; Tat. *cāyen* ay., Bşk. *yāyen* ay. (krş. Tkm. *yāyin* ay.)

*bāla-k-ay >> Bşk. *bālākāy* ‘çocuk’; ancak Kkp., Tat. *balakay* ay. (krş. Tkm. *bāla* ay., Hlç. *balā* ay.) Tatarcanın diyalektlerindeki *bālā*²⁰şekli, kök ünlüsünün uzun olduğuna bir kanıt olabilir.

¹⁹ Räsänen’e göre (1969: 404b) şöyle bir gelişim söz konusudur: Ar. *sarki:ya* (+ T. *sari* ‘sarı’) > Lat. *saraceni* >> CC *sarrakine* ‘sarımtrak’.

²⁰ E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurskix Yazıkov*, Moskva 1978. İki heceli bu kelimedede uzunluk DLT’de ikinci hecede, Türkmencede ise ilk hecededir. Doerfer’e göre ise Halaççada olduğu gibi uzunluk ikinci hecededir (1971).

/ā/ > /i/

1.1.2.1. *çīpın >> Tat. çēbēn ‘sivrisinek’, Kmk. *cibin* (? < Az.) ay.; Kar. H. *tsibin* ay., Kar. T. *çibin*’ ay.; ancak Kzk., Kkp., Nog. *şıbın* ay. (krş. Bşk. *sēbēn(lä-)* ‘vesti sebya bepokoyno’)

1.1.2.2. *kīzıl >> Kar. H. *kızıl* (~ kızıl) (krş ET, DLT *kīzıl* ay.; ancak Tkm. *gızıl* ay., Yak. *kıhıl* ay. Yak. ve Tkm. biçimler kısa ünlülü olmakla birlikte Karagasça *kızıl* ‘kızartı, kızılık’ örneği ilk hecedeki ünlünün uzun olabileceğine işaret etmektedir.²¹

1.2. Ünlü Türemesi

Uzun ünlülerin kısalmış ortaya çıkardığı seslik gelişmelerden biri de tek heceli sözcüklerin sonunda dar ünlü türemesidir.²² Modern Kıpçak yazı dillerinde az sayıda da olsa türeme örnekleri vardır. Bu tür örneklerdeki dar ünlülerin iyelik eki olması da mümkündür. Özellikle Krç. Blk.da bazı tek heceli sözcükler sözlüklerde üçüncü kişi iyelik eki {-I} ile maddebaşı olarak yer almaktadır.²³ Ancak en azından bir iki örnekteki dar ünlülerin iyelik eki olma ihtimali azdır.

1.2.1. *āk* >> Krç. Blk. *agi*²⁴ (~ *ak*) ‘beyaz, ak’; krş. (DLT, Hou., Tuh. *āk* ay.)

1.2.2. *āñ >> Krç.Blk. *añı* (~ *añ*) ‘bilinç, şuur, zihin’ (krş. Tkm. *añ* ay.)

1.2.3. *kīn >> Tat. *kını* (~ *kın*) ‘kın’ (krş. *gīn* ay.; Yak. *kīn* ay.; Çuv. *yini* ay.; DLT *kīn* ay.)

1.2.4. *kıg >> Krç.Blk. *kıyı* ‘gübre’ (krş. DLT, Hou. *kīg* ay.)

²¹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini* “Endeks” IV, Ankara 1986.

²² Tarihi kaynaklarda yer alan örnekler şu şekildedir: Tuh. *acı* ‘aç, acıkmış’; CC *yalı* ‘yale’. CC’deki *yalı* şekli DLT’deki DLT’deki *yalıg*’dan da gelişmiş olabilir (Clauson 1972: 916).

²³ krş. TT ‘*kim-i, bir-i, ayn-ı*’ vb. Ancak bu tür örnekler genellikle *belirsizlik* durumlarına işaret etmektedir.

²⁴ Karaçay Balkarca *agi* sözcüğündeki /ı/nın, üçüncü teklik kişi iyelik olma ihtimali de güçlüdür. Nitekim sözlükte maddebaşı olarak yer alan bu kelimeye Rusça ‘*boloye/bely*’ karşılığı verilmiş ve ‘*alanı ~ menñe ber.*’ örnek cümlesi gösterilmiştir. Cümlede *-n* akuzatif eki kullanılmıştır. Çünkü bu akuzatif eki ancak iyelik eki almış adlara gelmektedir. Bu durumda, /i/nin iyelik eki olması gerekmektedir. Uzun ünlü etkisiyle türeyen /ı/ ile iyelik eki /ı/ arasında bir ‘kontaminasyon’un söz konusu olduğu da düşünülebilir.

1.2.5. İr.²⁵ >> *kōz >> Tat. *kuzı* ‘ceviz’ (krş. Tkm. *xōz* ay.)

1.2.6. *ōt >> Kat. H. *otu* (~ *ät*) ‘öd’ (krş. DLT, Hou. *ōt* ay., Tuh. *öd* ~ *öt* ay., Erm. K. ay., Erm. K. *ot* ~ *ot*’ ~ *awt* ay.)

1.2.7. *bōg (~ *bōy) >> Kzk. *büyi* ‘akrep’, Tat. *bōye* ay., Bşk. *bōyö* ay.; ancak Nog., Kar. K. *biy* ‘örümcek’ (krş. Tkm. *mōy* ay., DLT *bōg* ~ *bōy* ay., CC *bōv* ay., Hou. *bōy* ay., Tuh. *bew* ay.)

1.3. Ünlü İkizleşmesi

Aslı uzun ünlülerin kısaldırken bıraktığı izlerden bir diğeri de, ünlü ikizleşmesidir. Modern dillerdeki ünlü ikizleşmelerinin önemli bir bölümü AK dönemine değin uzanır.²⁶

1.3.1. *ā* > *aga*

*āz (~ *ās*) >> Krç. Blk. *agaz* ‘gelincik’; ancak Kar. H., Tat., Kmk., Kar. T. *as* ‘kakım, as’; Bşk. *aṣ* ay. (krş. Alt. *agaz* ay., Çuv. *yus* ‘kurnaz kimse’, Yak. *ās* ‘kır at’, DLT *ās* ~ *āz* ay., Hay. *Az* ‘sarı renkli at’).

Krç Blk. için *ak* + *ās* > *agaz* gelişimi düşünülebilir. Ancak ‘ak, beyaz’ anlamını taşıyan bir sözcüğün önüne yeniden bir *ak* sıfatının getirilmesi, mantıkça zayıf bir açıklama olabilir. Aslı uzun ünlüler söz içinde /g/

²⁵ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

²⁶ Tuh. *awuzgun* ‘yoldan çıkmış, azgın’ (krş. DLT *āzgun* ay.); CC *kına-* (~ *kına*) ‘azap vermek, işkence etmek’; CC *toulu* (~ *tolu*) [*toulu/tolu*] ‘dolmuş’; CC *youl* (~ *yol*) [*joul*] ‘yol’; CC *uyşax* ‘iftira’; CC *uyşaxçı* (~ *uşaxçı* ~ *uşaxçı*); CC *yowut-* ‘yutmak’; CC *yuw-* (~ *yu-*) ‘yıkamak’; Erm. K. *yuv-* ay.; CC *çeyri* (~ *çeri*) ‘asker, çeri’; Tuh. *keykir-* ‘geğirmek’; CC *çiyik* (çiyix?) [*çiyg*] ‘pişmemiş, çiğ’; Erm. K. *awn* (~ *un*) ‘un’; Erm. K. *awç* ‘öç’; Erm. K. *awt* ~ *oy* ~ *ot*’ ‘zehir, öd’; CC *öygünç* (~ *ögünç*) ‘medih, övme’; Tuh. *öyüş bol-* ‘nemlenmek, ıslanmak’; Tuh. *söwündür-* ‘söndürmek’; Hou. *säyündür-* ay.; CC *töwre* [*tora, toura*] ‘çadırın başköşesi’; Hay. *töwür* ‘evin baş köşesi’ (krş. Kzk. *töre* ay. Tatarca ve Başkurtça *türä* ‘idarecilik eden, hüküm veren kimse’ aynı kelime olabilir. Aynı şekilde bu kelimeler ile *töre* ‘töre’ arasında bağlantı kurulabilir (Clauson 1971: 528); Tuh. *yüwün* (< *yüyün < *yüyn < *yün ~ *yün*) ‘yün’.

Tekin (1987a: 295), tarihî Kıpçak kaynaklarından CC’deki ünlü ikizleşmesine ait örneklerin fonetik varyantlar, *toulu* ve *toura* sözcüklerinin birer yazım yanlışlığı değil, AT uzun ünlüler /o/ ve /ö/nün diftonglaşmış biçimleri olduğunu ifade ediyor.

türetebilir. Nitekim AT *tōrug* (Tekin 1975), Tuh.de *togru* (~ *toru*) ‘doru’ biçiminde görülür. Dolayısıyla *ō’nun etkisiyle ortaya çıkan bir /*ğ*/den söz edilebilir. Ancak, *ās* ~ *āz* örneğinde uzun ünlünün *ga* ses grubunu çıkarması da kuşkuludur.

1.3.2. *ā* > *aw*

*āgu >> Kar. K. *awgu* ‘acı’; Nog. *aguw* ‘zehir’, Bşk. *agiw* ay. (krş. Tkm. *āwi* ay., KB *āgu* ~ *agu* ay., DLT, Hou. *agu* ay., Tuh. *āgu* ~ *awu* ay.). Modern dillerde görülen *agu* ve varyantları normal Kıpçakça gelişim değildir. Kzk. *izgi*, *iygi* vb. örneklerde görüldüğü gibi aynı sözcükte eski ya da alınma biçimler yan yana görülmektedir. Aslında bu sözcüğün başka lehçelerden alınmasını gerektiren bir durum da yoktur. Ancak uzun ünlü etkisiyle ünlü ikizleşmesinin ortaya çıkması ve türeyen /w/ foneminin komşuluğundaki /*ğ*/nın korunması da mümkündür. Nogayca ve Başkurtçada ikinci hecede görülen ünlü ikizleşmesi, DLT’deki *agīla-* ile ilgili olabilir.

1.3.3. *ā* > *ay*; *ay-a* (> *āy-ā*)

*yā > Kkp. *cay* ‘bow’, Nog., Kar. H., Kar.T. *yay* (~ *yay-a*) id., Tat. *cāy-ā* ay., Baş. *yāy-ā* ay., Kmk., Krç.Blk *cay-a* ay. (krş. CC *yā* ~ *ya* ay., Tuh. *yāy* ay., Arm. K. *yay* ~ *ya* ay., Tkm. *yāy* id., Yak. *sā* id.)

1.3.4. *ī* > *iy*

1.3.4.1. *kīn > Kzk., Kkp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Krç.Blk. *kıyn* ‘1. Azap, ıstırap; 2. Zor, güç, çetin’, Kar. H. *kıyn* (~ *keyin*) ay., Kar. T. *kıyn* ay. [krş. Tkm. *kīn* (TLS: 1020), Orh. *kıyn* ~ *kın* ay., Uyg. *kıyn* ~ *kın* ay., KB *kın* ~ *kıyn* ay., CC *kın* ay., Erm. K. *xıyn-a-*]²⁷

1.3.4.2. **kīna-* >> Kzk., Kkp., Kmk., Krç.Blk. *kıyna-* ‘azap vermek, eziyet etmek’, Kar. H., Kar. T. *kıyna-* ay. (krş. Tkm. *gīna-* ay., CC *kıyna-* ~ *kına-* ay., Erm. K. *xıyna-* ay.)

1.3.4.3. **sīla-* >> Kzk., Kkp., Nog. *sıyla-* ‘ikram etmek, ağırlamak; saymak’, saygı göstermek...’, Kar. H. *sıyla-* ay., Tat., Kmk., Krç. Blk., Kar. T. *sıyla-* ay., Bşk. *hıyla-* ay. (krş. Tuh. *sı(y)la-* ay., CC *sıy* ‘itibar, şan’)

²⁷ Kelimenin modern dillerde *kıyn* şekli görülüyor. /ıy/ ses grubunun aslı uzun /i/’nin kısaltmasıyla ortaya çıktığı kabul edilebilir. Ancak Räsänen (1969)’in AT için tasarladığı *kīn~ *kīny şekline, *kōny > *koyun* örneğinde olduğu gibi, bir çözülme de söz konusu olabilir.

1.3.4.4. *sīpa- >> Kzk., Kkp., Nog., Tat., Kmk. *sıypa-* ‘okşamak, sıvazlamak’, Bşk. *hıypa-* ay., Krç.Blk. *sıypa-* (~ sıypala-) ay. (krş. CC, Kar. K. *sıpa-* ay.)

1.3.4.5. *kīkir- >> Kzk. *kıykir-* (Tekin 1976: 232-236) ‘bağırarak, haykırmak’, Kkp. *kıygır-* ay. (krş. Tkm. *gīgır-* ay., DLT *kī* ‘çağırma edatı’)

1.3.4.6. *kīkila- >> Kzk., Kkp. *kıykuw-la* ‘koro hâlinde yüksek ses çıkarmak’ (krş. DLT *kī* ‘çağırma edatı’)

1.3.4.7. *bīt >> Kzk., Kkp., Nog. *biyt* ‘bit’; Kar.H., Kmk., Krç. Blk. *Bit* ay.; Kar. T. *bit* ~ *bit’* ay.; Tat., Bşk. *bēt* ay.

1.3.4.8. *īt >> Kzk., Kkp., Nog. *iyt* ‘köpek, it’; ancak Kar. H. *it* / ~ *yit*), Kmk., Krç.Blk. *it* ay.; Kar.T. *it* ~ *it’* ay.; tat., Bşk. *ēt* ay.

AT *bīt* ve *īt* örneklerindeki uzun ünlüler tarihî kaynaklarda kısalırken öndamaksıllaşmış ve/veya ikizleşmiştir. Ancak ikiz ünlülü *biyt* ve *iyt* sözcüklerinin aslı *iy* diftongu bulunan *iyt’dan gelişmesi de mümkündür (Tekin 1995: 176).

1.3.4.9. *çi:k²⁸ >> Kzk., Kkp. *şiyki* ‘çiğ’

1.3.4.2. AT ve AK’nın uzun ünlü örnekleri modern yazı dillerinin bir bölümünde diftonglaşırken, diğerlerinde *monoftong* hâline gelmiştir.

1.3.4.2.1. *kīmil-da >> Kzk., Kkp., Nog., Tat., Bşk. *kıymıl-da-* ‘kıymıldamak’; ancak Kar. H., Kar. T. *kımul-da-* ay.; Krç.Blk. *kımul-da-* ay. (krş. Kmk. *kıymıllan-* ‘bir yerde oturamamak, yerinde duramamak’; Tkm. *kīmil-da-* ay.)

1.3.4.2.2. *kīr >> Kzk. *kıyır* ‘uç, kenar; sınır’ (*kır* ‘yüksek yer, tepe’); Kkp. *kıyır* (~ *kır* ‘sıra dağ; sınır...’) ay.; Krç.Blk. *kıyır* (*kır*) ay.; ancak

---

²⁸ Räsänen (1969: 107a), bu kelime için *çīg*, **çi:g*, *çi:k* şekillerini tasarlıyor. Kaynaklarda aynı kelime için verilen ‘çiğ, pişmemiş’ ve ‘yaş, nemli’ anlamları arasındaki bağlantı çok güçlü olmamakla kabul edilebilir niteliktedir. Clauson (1972: 413) *çīg* şeklinin ikinci olabileceği düşüncesindedir. Karaimcedeki *tsıy* ve *çiy* şekilleri ve söz başındaki /ç/ dolayısıyla bir artdamaksıllaşmanın çok zor olduğu açıktır. Bu durumda, kelime AK’da art ünlülü olabilir ya da ikili şekilden söz edilebilir. Kzk. ve Kkp. *şiyki* ile CC’deki *çiyik* /*çiyix*?) [çiyg] arasında bir ilişki bulunduğu, bunların birer metatetik şekil veya söz sonundaki *-ki/-ik*’in de yapım eki olduğu düşünülebilir.

Jar. H. *Kır* ‘kır’; Tat., Bşk. *kır* I ‘uç, kenar, sınır’²⁹ (*kır* II ‘kır, tarla, açık alan’), Kmk. *kır* ay. (krş. DLT *kır* ‘dam; rock mountain’; Tuh. *kır* ‘kır’)³⁰

1.3.5. $\bar{o} > uw$

1.3.5.1. **sör-* > *sour-* > tat. *suir-* ‘sormak, emmek’, ancak Kzk., Kmk., *sor-* ay., Bşk. *hur-* ay. (krş. DLT, Tkm. *sör-* ay., Hou. *sor-* ay.)

1.3.5.2. *yörüt-* > *yourt-* > Tat. *yuurt-* ‘dört nala koşturmak’ (krş. DLT *yörüt-* ‘yürümek’)

1.3.6. $\bar{u} > uw/iw, uwi/uwu, u$

1.3.6.1. **yū-* >> Kzk. *juw-* ‘yıkamak’, Kkp., Kmk., Krç. Blk *cuw-* ay., Nog., Kar. H., Kar. T. *yuw-* ay., Tat. *yu-* ay., Bşk. ay., Bşk. *yıw-* ay.

1.3.6.2. *ūk >> Kzk., Kkp. *uwık* ‘keçe çadırın ayakta durmasını sağlayan orta direk’ (krş. Tkm. *ūk* ay., DLT *ūg* ay.)

1.3.6.3. *hūrçık (krş. *hur-* ‘vurmak’) >> Kar. H. *uwurtsuk* ‘iğ’, Kar. T. *uwurçox* ay.; ancak Kzk., Nog. *urşık* ay., Tat. *orçık* ay., Bşk. *orsok* ay., Kmk., Krç.Blk. *urçuk* ay. (krş. CC *wurçık* ay.)

1.3.7. $\bar{e} > ey, iy, öy$

1.3.7.1. *yēmiş >> Krç.Blk. *ceymiş* ‘yem, yiyecek’; ancak Kzk. *jemis* ‘yemiş’, Kkp., Krç. Blk. *cemiş* ay., Nog. *yemis* ay. (krş. Tuh. *yemiş* ay.). Diftonglaşma sonucunda, Krç. Blk.da anlam farkı da ortaya çıkmıştır.

---

²⁹ Ayrıca krş. Tat., Bşk. *kırıtı* ‘kenar’

³⁰ DLT’de *kır* ‘açık alan’ sözcüğünün ünlüsü kısadır. Tkm.de *gır* ‘bazı yerleri boş ve geniş, bazı yerleri de tepelik olan taşlık bölge’ anlamı DLT’deki anlama oldukça yakındır ve aynı şekilde kısa ünlü ileler.

Kzk. ve Kkp.daki *kır* da yakın anlamdadır. Tkm. uzun ünlü bulunan *gır* ise renk bildiren bir sıfattır ve ilk kelimeyle anlamca ilgili değildir. Bu durumda, modern dillerdeki *kıyır*’daki ikizleşmeyi açıklayacak bir veri bulunmamaktadır. Ancak Clauson kelimenin orijinal ‘yüksek yer’ vb. olduğunu ancak modern dillerdeki *kır* ‘kenar, kıyı’ anlamı da taşıdığına işaret ederek, bunun bir anlam genişlemesi sayılabileceğini belirtmektedir (Clauson 1972: 641). *kır* ve *kıyır*’ın farklı kelimeler olabileceğine ilişkin de herhangi bir veri yoktur.

Tarihi kaynaklarda uzunlukla ilgili bir kanıt bulunmamakla birlikte, AK *kır*’ın fonetik açıdan iki farklı yönde geliştiği ileri sürülebilir. İlk gelişmede ünlü kısalmış; ikinci gelişmede ise diftonglaşma ortaya çıkmıştır. Kelimenin orijinal anlamı Kkp.da korunmuştur. Diftonglu şekil ‘kenar, kıyı’ anlamındadır.

1.3.7.2. **ēsın-* >> Kzk., Kkp. *iysin-* '(hayvan) zaman zaman süt vermek...', Tat. *isin-* ay. (krş. Krg. *iysin-* ay., Yak. *iät-* 'inek süt vermek...', Hak. *is-* ay.)

1.3.7.3. *kēme* (~ *kēmi*) > *käyme* > Tat. *köymä* 'gemi' (*diy.*) [krş. Ostyakça *kömä* ay. (Sinor 1990: 172); ancak Tkm. *gēmi* ay., DLT *kāmi* ~ *kemi* ay.]. Tatarca sözlükte maddebaşı olarak bulunan, ancak diyalektlere ait olduğu bildirilen sözcüğün kök hecedeki ünlüsü, diftonglaşmanın ardından ikinci hecenin başındaki /m/nin gerileyici etkisiyle yuvarlaklaşmış olmalıdır.

1.3.8. *i:* > *iy(i)*

**i:k* >> Kzk. *iyik* 'iğ' (krş. Tkm. *i:k* ay., DLT *i:k* ~ *yi:k* ~ *iyik* ay., Hou. *yik* ~ *i:k* ay., Tuh. *i:k* ay.)

1.3.9. *ō* > *üwü*, *üyi*, *üye*

ōš > *öyş* > *öyiş >> Kar. H. *yiwis-* ~ *yüwüs* 'nemli, ıslak', Kar. T. *yuv'uş* (~ *yüwüş*) ay. (krş. Tuh. *öyüş bol-* 'nemlenmek, ıslanmak', Tat. *üyeş* ay.)

1.3.10. *ū* > *üw*

*kū*³¹ > *küw* > Kzk., Kkp., Nog. (*diy.*), Kmk. *küy* 'melodi', Krç. Blk. *küy* ~ *küw* 'acıklı türkü', Tat. *köy* ay. (krş. DLT *kü* 'ün, şan'; ancak *külüg* 'ünlü')

2. Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

2.1. Ötümlüleşme

Normal ünlünün oluşumundaki ses tellerinin titreşim sayısı uzun ünlülerinkinden daha azdır. Uzun ünlüler kısalınca 'ağırlık uyumu' bozulur. Kaybı karşılamak ve dengeyi yeniden sağlamak için sonraki ötümsüz ünsüz ötümlüleşir (Tuna 1960: 277). Aslı uzun ünlüdeki süreklilik son sesteki ünsüze aktarılarak, o ünsüzün yumuşatılması sağlanır (Korkmaz 1995: 456).

Aslı uzun ünlüleri, tarihî Kıpçakça kaynaklarda ve modern yazı dillerinde, kendilerinden sonra gelen ötümsüz ünsüzleri ötümlüleştiği örnekler bulunmaktadır.³² Ancak, bu tür ötümlüleşme örneklerinin Oğuzcadan alıntı olması da mümkündür.

³¹ Clauson'a göre bu kelime Çince'den ödünçlemedir (1972: 686).

³² /ç/ > /c/: Tarihî kaynaklarda ötümlüleşme örnekleri azdır. Bu kaynaklardan Tuh.deki *acı* 'acı; ekşi'; *acı* 'acı yoğurt'; *acı* 'aç, acıkmış'; *acık* 'aç, acıkmış'; *acın-* 'acı duymak'; *bucak* 'bucak, köşe' vb. bazı kelimeler /ç/ > /ş/ gelişiminin dışında kalmıştır. Bu tür kelimelerin önemli bir bölümü, Oğuzcadan ödünçleme

2.1.1. ç > c

2.1.1.1. Tat. *böcäk* ‘böcek’ sözcüğünde, /ö/ nün korunması, /ç/ > /c/ ötümlülüğünün Kıpçakça için bir aslı uzunluk izi olarak alınamayacağını göstermektedir. Bu sözcük Oğuz tipi bir dilden alınmış olmalıdır.

2.1.1.2. **āçı-* >> Kar. T. *acı-* ‘acı duymak, acınmak’ (krş. Kar. T. *açı-* ‘kederlenmek, elemelenmek’, Kar. H. *atsı-* ay.); ancak Kzk., Kkp., Nog. *aşı-* ‘acımak, acılaştırmak’, Tat., Kmk., Krç Blk. *açı-* ay., Bşk. *āse-* ay. (krş. Tkm. *āca-* ‘acılaştırmak’, Tuh. *acın-* ‘merhamet duymak’)

2.1.1.3. *ōçak >> Kar. H. *odzak* (~ *otsak*) ‘mutfak ocağı’, Kmk. *ocak* ‘oda’ (ancak *oçak* ‘ocak’), Kar. T. *ocax* ‘birlik, organizasyon (ancak *oçak* ‘ocak’), Krç. Blk. *ocak* ay. Kmk. ve Kar. H. ve Kar. T. de /ç/ nin, uzun ünlü etkisiyle ötümlüleştiği sözcükler, seslik değişime paralel olarak yeni, mecazi anlamlar kazanmıştır.

2.1.1.4. **hōçeş-* >> Kkp. *öces-* ‘münakaşa etmek, tartışmak’ (krş. Hlç. *hi^ecäş-* ‘öç almak’, DLT, CC, Müh. *öçäş-* ‘yarışmak’, Tuh. *öçeç-* ‘öndül ile yarışmak’)³³

---

olabilir; ancak Tuh.nin yazım sisteminde /ç/ nin ‘cim’ harfi ile gösterilebilmesi, bu tür örneklerin /ç/ > /ş/ değişiminin dışında kalan ç’li kelimeler mi yoksa birer ödünçleme örneği mi olduğunu kesin olarak ortaya koymaz.

/p/ > /b/: CC *tüp* ~ *tüp* ‘dip’; Erm. K. *tib* ~ *tibi?* ay.

/t/ > /d/: Tuh. *ada* ‘ada’ (Kıpçakçanın karakteristiklerinden biri de, ünlüler arası durumda /t/nin korunmasıdır. Çok sınırlı sayıdaki kelime aslı uzun ünlülerin etkisiyle ortaya çıkan ötümlüleşme görülebilir. Ancak Tuh.deki örnek Kıpçakça karakteristiği yansıtmamaktadır. AT çok heceli sözlerin sonunda bulunan /g/, kendisinden önceki geniş ünlü birlikte genellikle *aw* ya da *ow* ses gruplarını verir. Bu durumda, Tuh.deki şeklin *ataw* ~ *atow* olması beklenirdi. *ada* Oğuzca tipi bir başka diyalekten alınmış olabilir. Tuh. *ada-(n)-* (~ *atan-*) ‘ad ver(ile)mek’; Tuh. *adım* (~ *atlam*) ‘adım’; Tuh. *buda-* ‘budamak’; Hou. *odun* ‘odun’; CC *tōdak* (~ *totak*) ‘dudak’; Hou. *dodak* ay.; Tuh. *dudag* ay.; Tuh. *öd* (~ *ōt* ‘öd, acılık’ [tıpkıbasım (Atalay 1945: 32b 8)’da *öd* biçimi saptanamamıştır.]; Tuh. *yedi* ‘7’.

³³ Tuh.de Atalay tarafından *öçeç-* olarak okunan sözcüğün yazılışında ‘cim’ harfi kullanılmıştır. Eserde /ç/ > /ş/ gelişiminin yaygın olduğu dikkate alınırsa, ç olarak okunan harfin, diğer modern dillerde olduğu gibi, c’yi göstermesi mümkündür. Ancak, bilindiği gibi, /ç/ > /ş/ gelişiminin dışında kalan ve yine aynı harfle gösterilmesine karşın ç okunan başka örnekler de vardır.

2.1.1.5. *ōçet (krş. *hōç*) >> Kzk. *öjet* 'ısrarlı, azimli', Kkp. *öcet* 'münakaşacı, kavgacı', Tat. *üçät* ay.

2.1.1.6. *tūç >> Kar. H. *tuc* 'tunç' (krş. DLT *tūç* ay., TT, Az. *tunç* ay.)

2.1.2. -p > -b, -w

2.1.2.1. *kāp >> Krç. Blk. *kab* 'kılıf, mahfaza' (krş. DLT *kāp* ay.)

2.1.2.2. *kēp* >> Kkp. *kew* (*kep*) 'içi samanla doldurulmuş ölü kuş; korkuluk'; Krç. Blk. *keb* 'şekil' (krş. Tat. *köye* ~ *kebi* 'gibi')

2.1.2.3. **tāp*³⁴ >> Krç. Blk. *tab* 'yara izi'; ancak Tat., Bşk., Kzk., Kkp., Nog. *tap* 'leke, iz, benek' (krş. DLT *tāp* 'yaralama ya da dövme izleri', CC *tap* ay.)

2.1.2.4. *tūp >> Krç. Blk. *tüb* 'alt kısım, dip'; ancak (krş. DLT, Tuh. *tūp* ay., CC *tüp* ~ *tüb* ay., Erm. K. *tib* ~ *tibi*? ay.)

Krç. Blk.daki *sab* 'sap', *tob* 'top' vb. kısa ünlülü sözcüklerde ve zarf fiil ekindeki (?) /p/ > /b/ örnekleri, bu değişimin ünlü niceliğiyle doğrudan ilişkili olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

2.1.3. t > d

2.1.3.1. *āt >> Kar. H., Kar. T. *ad* (~ at) 'ad' krş. DLT *āt* ay., Hay. *ad* ay.)

2.1.3.2. *āta- >> Kar. H., Kar. T. *ada*- (~ *ata*-) 'ad vermek'; ancak Kkp., Nog., Tat., Bşk., Krç., Blk. *ata*- 'ad vermek, adlandırmak', Kmk. *ata*- 'tahsis etmek, ayırmak' (krş. Tuh. *ada*-(n-) (~ *atan*-) 'ad verilmek')

2.1.3.3. *ātaş (krş. *āt) >> Kzk., Kkp., Nog. *adas* 'adaş', Tat. *adas* ay., Bşk. *ağas* ay.; ancak Krç. Blk. *atdas* ad. (krş. CC *ataş* ay.)

2.1.3.4. *ātım >> Kzk., Kkp., Nog., Tat. *adım* 'adım', Bşk. *ādım* ay. (ancak Kar. H., Krç. Blk., Kar. T. *atlam* ay.)

2.2. Ünsüz Türemesi³⁵

³⁴ Clauson (1972: 434)'a göre, modern dillerin söz varlığında yer alan bu sözcük Far. *tāb* 'iz, karık'tan alınan alınmış ya da T. kökenli *tap* ile karışmış olabilir.

³⁵ Söz Başında: Tuh. *wayna*- (< *woyna- < *ōyna-) 'oynamak'; Tuh. *waynaş* 'oynaş'; Hou. *wuçak* (!) (~ *ōçak*) 'ocak'; Hou. *wur*- (~ *ur*-) 'vurmak'; CC *wurçık* 'iğ'; Hou. *yāki* '2'; Hou. *yākindü* (Tkm.) 'ikindi'; Hou. *yekiz* ~ *yikiz* 'ikiz'. Ancak Tuh. *yaşık* 'aşık kemiği' örneğinde olduğu gibi, kısa ünlülerin önünde de /y/ türeyebilmektedir.; Hou. *yik* ~ *i:k* ~ *iyik* ay.; Kkp. *iyik* ay.; Tuh. *yalda*- 'aldatmak'; Tuh. *yıla*- (~ *yıyıla*- ~ *yıyıla*-) 'ağlamak'; Erm. K. *yıyıla*- (~ *ıyıla*-) ay.; Tuh., Erm. K. *yırla*- (~ *yerla*-) 'ırlamak'; Hou., Tuh. *yırmak* 'ırmak'; Tuh. *yüleştir*- (~ *üleştir*-) 'üleştirmek'.

2.2.1. Söz Başında /o/ > /y/

2.2.1.1. **īgla-* >> Kzk. *jıla-* ‘ağlamak’, Kkp., Tat., Krç. Blk. *cıla-* ay., Nog., Kar. H., Bşk. *yıla-* ay., Kar. T. *Yıla-* ~ *ila-* ay. (krş Uyg., Mk, *ıgla-* ~ *yıgla-* ay. Ay.; KB *yıgla-* ay., CC *ıgla-* ~ *ıla-* ay., Hou. *ıgla-* ay., Tuh. *yıgla-* ~ *yıla-* ay., Erm. K. ay., Erm. K. *yıgla-* ~ *ıgla-* ay.)

2.2.1.2. *īr >> Kzk. *jır* ‘şarkı, türkü; menkıbe’, Kkp., Tat. *cır* ay., Nog., Kar. H., Bşk., Kmk. *yır* ‘*yır, şarkı, türkü*’, Kar. T. *yır* ~ *ir* ay. (krş. DLT *yır* ~ *ır* ay., CC *ır* ay., Erm. K. *yır* ~ *yer* ay.)

2.2.1.3. *īrmak >> Tat., Bşk. *yırmak* ‘hendek, oluk, su yolu, akar suyun aşındırdığı kanal’; Kmk. *yırmak* ‘ırmak’ (ES: 664) (krş. Tuh. *ırmak* ay.; Kzk. *jıra* ‘sel çukuru, dere’; Nog. Nog. *yıranak* ‘dar ve derin kayalık çukur’; Bşk. *yırғанak* ay.)³⁶

2.2.1.4. **īd-(u) + bēr-* >> Kzk. *jiber-* ‘göndermek’; Kkp. *ciber-* ay.; Nog. *yiber-* ay.; Kar. H. *yäbär-* ay.; Tat. *cebär-* ay.; Bşk. *yebär-* ay.; Kar. T. *yäb’er-* ay.; ancak Kar. H., Kar. T., Krç. Blk. *iy-* ay. (krş. Erm. K. *yebär-* ~ *yebir-* ~ *yeber-* ay.)

Ana Türkçe uzun ünlüler, yukarıdaki sözcüklerde çok erken dönemlerde söz başında ünsüz türemesine yol açmıştır.

2.2.5. **ālda-* >> Kar. T. *yelda-* ‘aldatmak’ (krş. Tkm. *ālda-* ay.)

2.2.6. *īm >> Kzk. *jım* (< *yım) ‘iz’ (*ım* ‘işaret’); Kmk. *yum* ‘sinyal’ (krş. Tkm. *üm* ay.; DLT *i:m* ‘parola’)

Bu kelime Türkmencede kısa ünlü iledir. Ancak KK’de uzunluk gösterilmiş, modern dillerde ise söz başında /y/ ortaya çıkmıştır. Sözcük uzun ünlü ile de tasarlanabilir.

2.2.7. *īs (~ *īş*) >> Tat. *ıs* ‘duman, tütsü, is’;³⁷ Kzk., Kkp., Nog. *is* ay. (krş. Tkm. *īs* ay.; Erm. K. *is* ay.)

2.2.8. *īt >> Kar. H. *yit* (~ *it*) ‘köpek, it’; ancak Kzk., Kkp., Nog. *iyt* ay.; Kmk., Krç. Blk. *it* ay.; Kar. T. *it* ~ *itē* ay.; Tat., Bşk. *ēt* ay.

Karaimcede kısa dar ünlüler önünde de *iç-* > *yits-* ‘içmek’ örneğinde olduğu gibi /y/ türeyebilir. Gagauzcada da yuvarlak-geniş-ön ünlünün

---

Söz İçinde: Tuh. *şılıbık* ‘ağaç; asâ; çubuk’; Erm. K. *ort’ak* (~ *otax* ~ *ot’ax*) ‘oda, bölme...’

³⁶ bk. Talat Tekin, ‘Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi’, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara 1994.

³⁷ krş. Bşk. *yēş* ‘koku, itir’

önünde GT *öt-* > Gag. *yöt-* 'ötmek' gibi, /y/ türer. Bu, komşu dillerin bir tür fonetik etkisi olabilir.

2.2.1. Söz İçinde ve Sonunda

2.2.1. *r* türemesi

*oçak >> Nog. *orçag* (~ *oçak*) (diy.)³⁸ 'ocak'; ancak Kzk., Kkp., Nog. *oşak* ay., Kar. H. *otsak* ay., Tat. *uçak* ay., Bşk. *usak* ay., Kmk. *oçak* ay., Krç. Blk. *ocak* ay., Kar. T. *oçak* ay. (krş. DLT, Hou. *oçak* ay.)

2.2.2. *t* türemesi

2.2.2.1. Kar. H. *barst* 'pars'; ancak Kar. T. *bars* ay.

2.2.2.2. Kar. H. *yoxt* (< ?*yök* + *turur*) ~ *yo* ~ *yok* 'yok, değil', Kar. T. *yoxt* ~ *yox* ~ *yo* ~ *yok* ay.

2.2.2.3. Kar. H., Kar. T. *bart* (< ? *bār* + *turur*) 'var'

Kar. H. Ve Kar.T. diyalektlerinde yukarıda sıralanan sözcüklerde söz sonunda *t* ortaya çıkar. Bu *t* sesinin ek kalıntısı ya da türeme olduğu konusunda iki görüş vardır. Buna göre, *t*, *eski tur-ur'un* bakıyesidir. *Yoxt* ve *bart* örnekleri de göz önüne alındığında bu makul bir açıklama olarak görünmektedir. Ancak *barst* sözcüğünde bir 'copula' ihtiyacı yoktur. Uzun ünlüler kısalırken genellikle öndamaksillaşma, ünlü ve ünsüz ikizleşmesi ve ünsüz türemesi gibi seslik izler bırakır ve genellikle sonantlar türer. Uzun ünlülerin etkisiyle *t* türemesi görülen başka bir örnek saptanamamıştır. Bu nedenle *t*'nin ek kalıntısı olma ihtimali daha yüksektir. Nitekim KRP'de *yoxtur* biçimi de maddebaşı olarak gösterilmiştir

2.3. Ünsüz İkizleşmesi

AT veya AK uzun ünlüler kısalırken yanlarındaki ünlü ikizleşebilir. Tarihî ve modern dillerde aslî uzun ünlüler etkisiyle ortaya çıkan ikizleşme örnekleri vardır.³⁹ Ancak AT çok heceli sözlerin sonunda

³⁸ N.A. Baskakov, *Nogayski Yazık i Yego Diyalekti*, Moskva 1940.

³⁹ *ēk* > *ekki*: CC *ekki* (~ *eki*) '2'; DLT *ikki* (~ *iki*) ay.; Tuh. *ikki* ay.; Tuh. *ikkiz* 'ikiz'; *ikkindi* 'ikindi' [krş. DLT *ekindü* ~ *ikindi* (< *ēkinti) ay.]. Doerfer bu kelimenin orijinal şeklini *ekki* veya *ēkki* olarak tasarlamaktadır (1971: 292).

āl >> *all*: CC *alında* (< *āl-ı-n-da) (~ *alında*) 'önünde'

ār >> *arr*: CC *arrı* (~ *arı* ~ *arov*) 'temiz'; DLT *arrıg* (~ *arıg*) ay.

bulunan /ğ/ ve /g/ Kıpçak dillerinde isimlerde düşerken ikincil bir uzunluk meydana getirmiş olmalıdır. Bu ikincil uzunluklar da kısalırken, kendilerinden önceki ünsüz ikizleştirebilir.⁴⁰ Bu durumda ikizleşmenin aslı uzun ünlü veya ikincil uzun ünlüden hangisinin etkisiyle meydana geldiğini tespit etmek zorlaşmaktadır.

2.3.1. *āç* >> *açç*

*āçığ >> Kzk., Kkp. *aşşı* ‘acı’; Kmk. *aççı* ay.; ancak Nog. *aşı* ay., Kar. H. *atsı* ay., Kr. Blk., Kar. T. *açı* ay. (krş. Tkm. *ācı* ay., Özb. *āççik* ay., Y. Uyg. *aççik* ay., Hlç *ha^acuox* ay.)

Özb. ve Y. Uyg. örneklerde AT söz sonundaki ünsüz ötümsüzleşerek korunurken, ilk hecede uzun ünlüden sonraki ünsüzün ikizleştiği görülmektedir. Bu durumda Kıpçakça örneklerdeki ikizleşmenin aslı uzun ünlüler etkisiyle ortaya çıkmış olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

2.3.2. *āk* >> *akk*

Mo. >> *āka >> Krç. Blk. *akka* ‘büyük baba, dede’; ancak Kzk., Kkp., Nog., Kmk. *aga* ‘yaşlı, yaşça büyük’ (krş. CC *aga* ay.)

2.3.3. *āl* >> *all*

*āl >> Krç. Blk. *allı* (? < *āl – *ı*) ‘baş, başlangıç’; ancak Tat., Bşk. *al* ‘ön, ön taraf’ [krş. CC *allı* ay., Kzk., Kkp. *ald (< *all > *āl*), Tkm. *ālın* ay.]

2.3.4. *āp* >> *app* (*amm*)

2.3.4.1. *p + *āk* >> Kzk., Kkp. *appak* ‘apak, bembeyaz’, Kar. H. *appak* ay., Kmk. *appak* (~ *ap-ak*) ay., Krç. Blk. *appa-ak* (~ *appak*) ay.; ancak Nog. *ap-ak* ay., Tat., Bşk. *ap-ak* ay. (krş. *appagım* ‘bembeyazım’)

Pekiştirilen hecenin vurgulu olması sebebiyle ikizleşmenin ortaya çıkmış olması da mümkündür. Tat. ve Bşk.da *ap-ak* ‘bembeyaz’ anlamı taşırken,

---

ās >> ss: CC [*assow*] ‘fayda, yarar’; Hou. *assıg* ay.; Tuh. *assı* ~ *ası* ay.; CC [*assi-*]

āş >> *aşş*: CC [*aşşa-*] (~ *aşa-*) ‘yemek’; CC [yaşşılık] ‘yeşillik’

e:t >> *ett*: CC *yetti* (~ *yeti*) ‘yedi; hafta’; DLT *yetti* ay.; Bul. *yeddi* ay.

⁴⁰ AT’de kısa ünlülü kimi sözcüklerde, aynı şekilde ünsüz ikizleşmesi görülür. Örneğin Kkp. *cullı* (< *yılıg*) ‘ısı, sıcaklık’ ve Kmk. *giççi* (< *kiçig*) ‘küçük’ kelimelerindeki ünlüler kısadır. Söz sonundaki /ğ/ ve /g/ düşerken, /ı/, /i/ uzamış, ardından ortaya çıkan ikincil uzunluğun kısalması sırasında /l/ ve /ç/ ikizleşmiştir. Doğal olarak, bu tür ikizleşme olaylarının, birincil uzun ünlülerin mi yoksa telâfi uzunluklarının bir sonucu mu olduğunu belirlemek güçtür.

sevgi ifade eden teklik birinci kişi iyelik ekli *appagım*, ikizleşme ortaya çıkmaktadır.

2.3.4.2. *āpa >> Krç. Blk. *amma* ‘nine’ [~ *appa* ‘dede’ (Tkm *aba* ‘baba’)], Kzk. *apa* ‘abla’, Kkp. *apa* ‘anne’, Nog. *aba* ‘anne’, Kmk. *apa* ay.

2.3.5. *ār* >> *arr*

2.3.5.1. *kāri >> Kkp. *karri* ~ *garrı* ‘yaşlı, ihtiyar’; ancak Kzk. *kāri* ay., Tat. *kariy* ay. (krş. Tkm. *garrı* ay., DLT, CC, Hou, Tuh *karı* ay.)

2.3.5.2. *hāri (~ *hāra*) >> Kkp. *härre* ‘arı’; ancak Kzk. *ara* ay. (krş. Tkm. *arı* ay.; ancak Gag. *āri* ay., Hlç. *ha^ari* ay.)

2.3.6. *āt* >> *att*

2.3.6.1. *tātiğlig >> Kzk. *tätti* ‘tatlı’; Nog. *tätli* ay.; ancak Kkp., Tat., Bşk. , Kar. H., Krç. Blk. *tatlı* ay. (krş. CC *tatlı*, *tatiğli* ay., Hou. *tätli* ay., Tuh. *tatlı* ay., Erm. K. *tatlı* ~ *tatlıy* ay.)

Erm. K. *tatlıy*’daki /y/ ikincil uzunlukla ilgili olabilir.

2.3.6.2. *āta >> Kar. H., Kar. T. *itta* (*ata*) ‘dede, baba; ata...’ (krş. *āti ata* ay.; Nog. *ata atay* ay.; Tuh. *āta*, ancak Tkm. *ata* ay.)

Bu kelime, Türkmencede ilk hecede kısa ünlü ile bulunmasına rağmen, öndamaksıllaşma, ikizleşme gibi ses olaylarının yanı sıra EAT’de imlâ metoduna göre, uzun ünlü ile gösterilmektedir (Korkmaz 1995: 456).

2.3.7. *ūç* >> *uçç*

2.3.7.1. *buçgak >> Kmk. *buççak* ‘köşe, bucak’ [DLT *buçgāk* ‘bucak, zaviye, aç’], CC *buçgak* ay., Hou. *būçāk* (~ *buçgāk*) ay., Erm. K. *buçxax* ay.

2.3.8. *ēt* > *tt* (~*dd*)

2.3.8.1. *yēti >> Kmk. *yetti* ‘7’, Kkp. *ceddi* ‘Oğlak burcu’ (krş. *ceti* ‘7’) (DLT *yetti* ~ *yeti* ay., CC *yetti* (~ *yeti*) ay., Hou. *yeti* ay., Hay. *yedi* ~ *yeddi* ay., Tuh. *yedi* ay., Y. Uyg. *yättä* ay., Yak. *sette* ay.)

Kumukça biçim Azericeden ödünçleme olsa, *yeddi* biçimi beklenirdi.

2.3.9. *ūç* > *uşş*

*sūçig >> Kzk. *tuşşı* ‘tuzsuz yemek; acılaşmamış ayran, kıymız vb.’, Kmk. *duşşı* ‘tatlı, tuzsuz’ (krş. Tkm. *süyci* ay., DLT *sūçig* ay.)

SONUÇ

Ana Türkçenin aslî uzun ünlüleri, modern Türk yazı dillerinden Türkmençe, Yakutça ve Halaççada sistemli olarak, diğer Türk yazı dili ve lehçelerinde dağınık örneklerde korunmaktadır. Ayrıca tarihî kaynaklarda da Ana Türkçe uzun ünlülerin seslik izleri bulunmaktadır.

Tüm bu kaynaklardaki malzeme genel olarak değerlendirildiğinde, Yakutçada ve Oğuz grubunda korunan veya sistemli izler bırakan Ana Türkçe uzun ünlülerin, Ana Kıpçakçada da kısmen korunduğu ifade edilebilir. Tarihî Kıpçakça ve Oğuzca arasında yakın ilişkilerin bulunduğu DLT'de belirtilmektedir. Doğal olarak, Kıpçak kaynaklarında belli ölçülerde Oğuzca etkilerden söz etmek mümkündür. Bir başka ifadeyle, uzun ünlülü sözcüklerin bir bölümünün Oğuzca tipi diyalektlerden yapılan ödünçlemeler olduğu ileri sürülebilir. Ancak, aslî uzun ünlülerin önemli bir bölümü ile ilgili izler, yalnız Kıpçak dillerine özgüdür. Bu durumda, çeşitli kaynaklardaki uzun ünlülerin veya bunların seslik izlerinin tek bir kaynaktan gelmesi gerekmektedir. Tüm bu nedenlerle sınırlı sayıdaki sözcükte de olsa, Ana Kıpçakçada uzun ünlülerin bulunduğu, bunların önemli bir bölümünün daha sonraki dönemlerde kısaldığı ya da diftonglaştığı kabul edilebilir.

Ana Türkçenin aslî uzun ünlüleri Türkmençe ve Yakutça gibi istisnai diller ve dağınık örnek ve izlerin dışında çok eski dönemlerde fonem niteliklerini kaybetmişlerdir. Uzun ünlülerin söyleyişe ait bir ses özelliği olması durumunda yani fonem niteliği taşımaması durumunda yazıda gösterilmeyeceği açıktır. Bu nedenle Kıpçak dillerindeki (ve diğer dillerdeki) aslî uzun ünlü *bakıyeleri* ancak alan çalışması ve bu çerçevede işitsel olarak incelenmesi ile ortaya konulabilir.

KISALTMALAR

Alt.	Altayca
ay.	Aynı
Az.	Azerice
Bşk.	Başkurtça
Bul.	Bulgatü'l-Müştak
CC	Codex Cumanicus
Çev.	Çeviren
Çuv.	Çuvaşça
diy.	diyalekt
DLT	Divanü Lugâti't-Türk
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
Erm. K.	Ermeni Kıpçakçası
Gag.	Gagauzca
Hlç.	Halaçça
Hou.	Houtsma
İr.	İran dilleri
Kar. H.	Karaimcenin Haliç diyalekti
Kar. K.	Karaimcenin Kırım diyalekti
Kar. T.	Karaimcenin Trakay diyalekti
Kkp.	Karakalpakça
Kmk.	Kumukca
Krç. Blk.	Karaçay Balkarca
Kırg.	Kırgızca
KPR	Karayca Lehçe Rusça Sözlük
Krg.	Karagasça
krş.	Karşılaştırmamız
Kzk.	Kazakça
Lat.	Latince
Mo.	Moğolca
Müh.	İbni Mühenna Lugati
Nog.	Nogayca
Özb.	Özbekçe
T.	Türkçe
Tat.	Tatarca
Tkm.	Türkmence
TLS	Türk Lehçeleri Sözleri
TT	Türkiye Türkçesi
Tuh.	Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye
Y. Uyg.	Yeni Uygurca
Yak.	Yakutça

Yararlanılan Sözlükler

- Asanov, Ş.A., A.N. Garkavets ve S. M. Useyinov. (1980). *Kırım Kotatarско-Russkiy Slovar'*, Kiyev.
- Atalay, Besim. (1945). *Et-tuhfe-üz-Zekiyye Fil Lûgat-it Türkiyye*, İstanbul.
- Axmerov, K. Z., T. G. Başıyev, A. M. Bikmurzin vd. (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Bammatov, Z.Z. (1960). *Russko-Kıymıskiy Slovar'*, Moskva.
- Baskakov, N. A., A. Zajaczkowski ve S.M. Szapszal. (1974). *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva.
- Baskakov, N. A., B.A. Karriyev ve M.Ya. Hamzayev (1968). *Türkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Baskakov, N. A., N.P. Golubeva- A. A. Kamileva vd. (1977). *Türkçe-Rusça Sözlük*, Moskova.
- Baskakov, N. A. (1940). *Nogayski Yazık i Ego Dalekti*, Moskva.
- Borhanova, N. B., L. T. Maxmotova (1969). *Dialektologičeskiy Slovar' Tatarskogo Yazıka*, Kazan.
- Borovkov, A. K., S. F. Akabirov vd. (1959). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Caferoğlu, Ahmet. (1931). *Abu-Hayyan: Kitab al-idrak li-lisan al-Atrak*, İstanbul.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- Dankoff, R. ve J. Kelly (1985). *Mahmud Al Kasgari: Compendium of The Turkic Dialects*, Cambridge.
- Dilçin, Dehri. (1957). *Arap Alfabetine Göre Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara.
- Ercilasun, A., Aliyev, A. M. Şayhulov A. vd.. (1991). *Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara.
- Ganiyev, F.A. (1984). *Russko-Tatarskiy Slovar'*, Moskva.
- Glovkina, O.V., M.M. Osmanov, N.T. Denisova vd. (1966). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Grønbech, Kaare. (1942). *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen.
- Hamzayev, M.Y., S. Altayev vd. (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabad.

- Keñesbayev, İ.K. (1959). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi I*, Alma-Ata.
- Korkina, Ye. İ., Koryakina, K.N. vd. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Mardkovicz, Aleksander. (1935). *Karaj Sez Bitigi*, Luck.
- Nadelyayev, V.M., D. Nasilov, E. R. Tenişev ve A.M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- Nasırov, D.S., K.U. Ubaydullayev. (1958). *Karakalpaksko-Ruskiy Slovar'*, Moskva.
- Oraltay, H., N. Yüce, S. Pınar. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- Räsänen, Martti. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Sevortyan, E.V. (1978). *Etymologiçeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov "B"*, Moskva.
- Sevortyan, E.V. (1980). *Etymologiçeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov "V", "G", "D"*, Moskva.
- Sevortyan, E.V. (1974). *Etymologiçeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Moskva.
- Shinitnikov, Boris Nikolayeviç. (1966). *Kazakh English Dictionary*, Hague.
- Skvortsova, M. İ. (1972). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Tenişev, E.R. ve H. İ. Suyunçev, (1989). *Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Uygursko-Russkiy Slovar'* (1985). Moskva.

